

Štufenverky a další předměty z kousků hornin. Specifické projevy lidové tvořivosti v České republice (Příbramsko) a ve Velké Británii

“Stufenwerke” and Other Objects Crafted from Rock Fragments:
Specific Manifestations of Folk Art in the Czech Republic (Příbram
Region) and Great Britain

Ing. Eliška Gregorová

Hornické muzeum Příbram, Třemošenská 293, 261 01 Příbram VI –
Březové Hory, CZECH REPUBLIC
gregorova-e@muzeum-pribram.cz
ORCID: 0009-0003-4353-4897

Abstract

The present paper examines a specific branch of miner-led folk art: the creation of objects fashioned from rock and mineral specimens. This category encompasses not only mine models (known as *Stufenwerke*), often featuring mechanical components, but also “puzzles” in bottles, religious scenes, and similar artefacts. While these objects are typically associated with a few regions in Central Europe, this distinctive craft was also widespread in certain mining localities across the British Isles. Crucially, in contrast to the Central European tradition, the British practice was often demonstrably carried out as a means of supplementing one’s income. The first section of the text outlines the historical development of this phenomenon in Central Europe, with a particular focus on the Příbram region. The second section provides a detailed focus on the situation in Great Britain. Finally, the paper offers a comparison of the production methods and the underlying motivations that influenced this specific form of folk creativity in both aforementioned regions.

Key words

Folk art – Stufenwerk – Central Europe – Czech Republic (Příbram region) – Great Britain – galena – fluorite

Předměty vytvořené z kousků hornin se řadí mezi specifické projevy hornické lidové tvořivosti a v současnosti je v celé Evropě jen velmi málo lokalit,

kteřé se mohou pochlubit takovým dochovaným dílem vlastní proveniencie. Nejreprezentativnějšími představiteli této skupiny lidových děl jsou mnohdy pohyblivé plastiky dolů či šachet na Příbramsku označované jako *štufenverky*.

O štufenvercích zejména s důrazem na středoevropský kulturní prostor existuje v literatuře poměrně velké množství zmínek. Mnoho aspektů, souvisejících s tvorbou štufenverků, například jejich mineralogické složení, řezbářů zhotovujících figurky do štufenverků či problematika domácího řemeslné výroby, bylo mnohdy již v minulosti popsáno několika autory.¹ Záměrem tohoto textu je v první řadě zmapování historického vývoje výroby těchto plastik včetně možných inspiračních zdrojů a rolí, kterou tvorba štufenverků v životě horníků zaujímal. Druhá část příspěvku se podrobněji zaměřuje na štufenverky a podobné předměty britské proveniencie. Pozornost na oblast Velké Británie byla soustředěna záměrně. V první řadě je na základě mnoha zmínek v literatuře a zastoupení těchto objektů v kolekcích britských muzeí zřejmé, že se zde tyto objekty vytvářely ve větším měřítku. Za druhé je tato oblast geograficky i sociokulturně dostatečně vzdálená od středoevropského prostoru, se kterým bývají objekty vytvářené z kousků hornin povětšinou spojovány, což poskytuje zajímavý srovnávací materiál. Dalším záměrem příspěvku je tedy pokusit se srovnat tvorbu štufenverků a další aspekty s tím související v těchto dvou odlišných regionech.

Etymologie

Výrazem *štufa* označovali horníci drůzu nebo vzácný minerál.² Takové vzorky minerálů byly cíleně vyhledávány již od 16. století a byly využívány hlavně k výrobě tzv. handštajnů. Toto pojmenování odkazuje ke kusu horniny, který se snadno vejde do lidské dlaně;³ též se uvádí, že jde o kus minerálu, který horník dokázal uzvednout jednou rukou,⁴ a je zajímavý buď z vizuálního hlediska, nebo co se týče mineralogického složení.⁵ Na Příbramsku užívané pojmenování štufenverk je tedy s největší pravděpodobností zkomolenina z německého výrazu *stufenwerk*, což lze do češtiny volně přeložit jako *dílo z drůzy*.⁶ Na Slovensku se

1 HAVRILÍK, Svatopluk: Lidové umění na Podbrdsku. *Český lid* 33, 1946, č. 8, s. 121–123; VANĚK Václav: Lidová tvorba hornického Příbramska. *Český lid* 36, 1949, č. 7–8, s. 141–146; SKALNÍKOVÁ, Olga: Hornická lidová tvořivost. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 13, 1978, s. 37–64; WOLFOVÁ, Eva: Lidová výroba hraček na Příbramsku. *Časopis Národního muzea v Praze* 146, 1979–1980, č. 3–4, s. 187–202; KŘEPELKA, Bohumil: Produkce lidových plastik na Příbramsku. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 38–39, 1987, s. 143–153; ŠKÁCHA, Pavel: Minerály příbramských štufenverků. *Zpravodaj příbramských betlemářů* 2013, č. 42, s. 18–21.

2 ČÁKA, Jan: *Poezie hlubin. Soubor deseti grafických listů*. Příbram: Komitét symposia Hornická Příbram ve vědě a technice, 1974.

3 BALÁŽOVÁ, Barbora: Handštajn pre Jozefa II. – na stól zmenšená industriálna krajina stredoslovenských banských miest. *Zprávy památkové péče* 77, 2017, č. 1–2, s. 26–35.

4 GLOCKO, Filip: Handštajn – špecifická umelecká reflexia života baníkov. *Bystrický permon* 19, č. 1, s. 3–4.

5 BALÁŽOVÁ, Barbora: Handštajn pre Jozefa II. – na stól zmenšená industriálna krajina stredoslovenských banských miest, c. d., s. 26–35.

6 ČÁKA, Jan: *Poezie hlubin. Soubor deseti grafických listů*, c. d.

označení štuftenverk pravděpodobně nikdy příliš neujalo. Alespoň lze tak soudit ze slovenských etnografických studií, které se tomuto tématu věnují. Většinou jsou tyto předměty popisovány spojeními jako *model baně* či *model práce v bani* apod.⁷ Jako *model dolu* jsou tyto plastiky popisovány i v některých lokalitách v Čechách, například Oblastní muzeum v Mostě eviduje ve svých sbírkách předmět označený jako *rudný důl s figurkami horníků*.⁸ Na Příbramsku by byl tento typ předmětu s největší pravděpodobností označen jako *štuftenverk*. Anglický název pro štuftenverk – *spar box* – je odvozen od slova *fluorspar*, což je triviální název pro minerál fluorit,⁹ který býval pro svou barevnost a lesk oblíbenou součástí zde vytvářených štuftenverků.¹⁰ V angličtině též existuje výraz pro handštein – *handstone*, někdy psáno s mezerou jako *hand stone*; jedná se o doslovný překlad německého výrazu.¹¹ Tento termín je ovšem již zažitý zejména pro označování ručních mlecích kamenů,¹² proto se v souvislosti s objekty z minerálů lze v angličtině setkat častěji výrazem *handstein* či *handsteine*.¹³

Předchůdci štuftenverků

Handštejny

První plastiky vytvořené z kousků hornin se objevily na přelomu 16. a 17. století, tedy v době pozdní renesance/manýrismu. Jednalo se o výše zmíněné handštejny, někdy též označované jako handštáty.¹⁴ Původně byly handštejny vytvářeny z jednoditého kusu stříbrné, měděné či jiné polymetalické rudy, zajímavě tvarované, zlatnický opracované, obvykle umístěné na stříbrný či dřevěný podnos či podstavec. Původním námětem těchto plastik byly zejména náboženské motivy, přičemž na své si přišli jak katolíci, tak protestanti. V katolickém prostředí byly oblíbené zejména scény znázorňující *Kalvárii* nebo *Golgotu* či *Krista modliícího se v Getsemanské zahradě*. Protestanté dávali přednost starozákonním

7 PLICKOVÁ, Ester: Motívy baníckej práce vo výtvarnom prejave baníkov. *Slovenský národopis* 21, 1973, č. 1, s. 3–22.

8 Rudný důl s figurkami horníků pod skleněným poklopem. Sbíрка oblastního muzeu v Mostě, podsbířka etnografická. Dostupné z: https://www.cesonline.cz/arl-ces/cs/detail-ces_us_cat-psb0001667-11-Etnograficka/?iset=2&qt=mg (cit. 12. 4. 2024).

9 Český triviální název tohoto minerálu je kazivec, chemicky se jedná o fluorid vápenatý, chemického vzorec tohoto nerostu je CaF₂.

10 DAVIDSON, Peter: What's in the box? The story of the spar box. *Things Magazine*. Dostupné z: <http://www.thingsmagazine.net/text/t17/sparboxes.htm> (cit. 12. 4. 2024).

11 KRÉN, Emil – MARX, Daniel: Handstone with Crucifixion and Resurrection Scenes. Web Gallery of Art. Dostupné z: https://www.wga.hu/html_m/u/ulrich/handston.html (21. 10. 2024).

12 Handstone. Merriam-Webster. Dostupné z: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/handstone>. (cit. 15. 5. 2024).

13 CAMPBELL, Gordon: Handstein. In: *The Oxford Dictionary of the Renaissance*. Oxford: University Press. 2003. Dostupné z: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198601753.001.0001/acref-9780198601753-e-1780> (cit. 15. 5. 2024).

14 ŠKÁCHA, Pavel: Minerály příbramských štuftenverků, c. d., s. 18–21.

výjevům, jako je *Vyhnání z ráje* či *Stvoření Evy*. Tyto výjevy byly doplněny figurkami horníků, modelem kaple či hradu apod. Vyráběly se i šperky, které mohly být nošeny zavěšené na krku. Existují též handštejny ve formě tzv. barokních stolních ozdob, tedy různých slánek nebo kořenek. Handštejny byly součástí kunstkomor mnoha sběratelů, jako byl Rudolf II. či Ferdinand Tyrolský, a bývaly též častým dárkem pro významné osobnosti, například v roce 1764 dostal tehdejší následník trůnu Josef II. handštejnu jako upomínku na návštěvu hornických měst na středním Slovensku; handštejnom byl též obdarován jeho doprovod – Josefův bratr arcivévoda Leopold a vévoda Albert Sasko-Těšínský.¹⁵ Později v 18. a 19. století začínají být handštejny slepovány z více kusů minerálů a též se začíná objevovat více výjevů z hornické či hutnické práce a pohyblivých modelů s převody. Oblíbené byly též figurky tzv. nosičů. Jednalo se o figury horníků, kteří handštejnu drží, či ho nesou na hlavě nebo na něm případně stojí. Handštejny bývaly zakomponovány též do betlémů. Často se jednalo o díla vysoké umělecké hodnoty, vytvářeli je zlatníci či odlévači drahých kovů a kromě zručnosti umělců měly též reprezentovat nerostné bohatství země.¹⁶ Pravděpodobně nejznámější kolekci handštejnů spravuje Umělecké muzeum ve Vídni. Celkem jsou v muzeích v Rakousku, Německu a Maďarsku evidovány desítky handštejnů, které byly většinou vyrobeny na středním Slovensku. Velmi známé jsou také práce jáchymovského zlatníka Caspara Ulicha.¹⁷

Vánoční pyramidy

Už od konce 17. století se začínají v Krušnohoří objevovat tzv. vánoční pyramidy a od 30. let 19. století pak vánoční hory.¹⁸ Vánoční pyramidy představují specifickou formu svícnu, jedná se o dřevěné konstrukce znázorňující výjevy z práce v dole samozřejmě doplněné figurami horníků. Tyto konstrukce jsou několikaetagevé, vrchní patro se otáčí, v případě menších konstrukcí určených do domácností jen díky proudění teplého vzduchu ze svíček, větší konstrukce byly poháněny větrem, v současnosti mají též elektrický pohon. Vánoční hory představují model krajiny či stoly doplněné vyřezávanými postavkami. Původně tyto scénérie podobně jako handštejny zobrazovaly vánoční nebo náboženské motivy, až později začaly být oblíbené také scény z hornického života a z parád.¹⁹ Na rozdíl od štuftenverků jsou vánoční pyramidy dodnes v Krušných horách zejména na německé straně stále živou tradicí.

15 BALÁŽOVÁ, Barbora: Handštajn pre Jozefa II. – na stôl zmenšená industriálna krajina stredoslovenských banských miest, c. d., s. 26–35.

16 BANCÍK, Tomáš: Handstein – obnovenie banickej tradície. *Minerál* 27, 2019, č. 2, s. 178–179.

17 BALÁŽOVÁ, Barbora: Handštajn pre Jozefa II. – na stôl zmenšená industriálna krajina stredoslovenských banských miest, c. d., s. 26–35.

18 SKALNÍKOVÁ, Olga: Hornická lidová tvořivost, c. d., s. 37–64.

19 Tamtéž, s. 37–64.

Skládanky v láhvi

Skládanky v láhvi, někdy též nazývané lahve trpělivosti (v anglicky mluvících zemích *patience bottle*, v německy mluvících *Geduldfflasche*), se objevují v západní Evropě na konci 16. století. Zpočátku se většinou jednalo o skládanky lodí. Dovnitř láhve se pomocí pinzet vkládaly části skládaného objektu nebo scenérie a až poté byly uvnitř láhve slepovány. Pohyblivými figurkami byly doplněny zejména výrobky německé proveniencí. Co se scénérií týče, původně se jednalo o náboženské motivy, hornická tematika začíná převládat až na konci 18. století, a to mnohdy stále v kombinaci s náboženským výjevem; nejoblíbenější byl motiv Ukřižování. Zpočátku představovaly skládanky v láhvi s náboženskými motivy zejména předměty kultovního významu a estetické hledisko nebylo bráno tolik v potaz, postupně se ale situace změnila a v případě skládanek v lahvi s hornickými výjevy už estetické hledisko převažuje nad kultovními funkcemi těchto předmětů.²⁰ Ještě v 70. letech 20. století tyto výjevy vytvářela na Slovensku Terezie Šimonová, dcera řezbáře Vojtecha Červena, který je rovněž autorem mnoha těchto výjevů. Doklady o výrobě skládanek v lahvi zpodobňující důlní výjevy lze dohledat též na Těšínsku. Do láhve byla většinou vložena tři až čtyři patra znázorňující důl, dále bylo užito dřevěných prvků potažených kovovou fólií a celé dílo bylo doplněno kousky hornin.²¹

Štufenverky

Štufenverky se začínají objevovat v polovině 19. století a na rozdíl od renesančních handšteinů se nejednalo o díla profesionálních umělců. Nejčastěji jsou definovány jako modely dolů či šachet doplněné vyřezávanými figurkami horníků²² Štufenverky byly vytvářeny z kousků minerálů, oblíbené byly zvláště nerosty kovového vzhledu jako pyrit či chalkopyrit označované jako *kyzy* nebo *leštěnce*.²³ Tyto kousky minerálů byly slepovány do homolovitého tvaru, vytvořené chodby a jeskyňky byly zaplněny figurkami horníků a permoníků.²⁴ Menší štufenverky byly umístěny pod skleněný poklop, tzv. šturc, větší bývaly instalovány

20 Tamtéž.

21 PLICKOVÁ, Ester: Motivy banické práce vo výtvarnom prejave baníkov, c. d., s. 3-22; SVOBODA, Jan: Horníci a výtvarná kultura. *Těšínsko* 12, 1969, č. 4, s. 1-4; Slezské zemské muzeum v Opavě, podsírka etnografická; LICHNEROVÁ, Růt: Motivy banické práce ako svojbytné významotvorné prvky ľudového výtvarného umenia v oblasti Banskej Štiavnice. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 38-39, 1987, s. 133-141.

22 ČÁKA, Jan: *Poezie hlubin. Soubor deseti grafických listů*, c. d.; STANĀKOVÁ, Jitka: *Lidové umění z Čech Moravy a Slezska*. Praha: Panorama, 1987, s 91.

23 NOVÁKOVÁ-NOŽIČKOVÁ, Blanka: Vzpomínka na Zikmunda Wintera. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 3, 1969, s. 212-218; PALIVEC Viktor: Literární tradice Příbramě. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 1, 1966, s. 106-127.

24 KŘEPELKA, Bohumil: *Produkce lidových plastik na Příbramsku*, c. d., s. 143-153.

Obr. 1. *Figurky havířů v parádních uniformách (detail z velkého štuftenverku)*. Hornické muzeum Příbram, podsíbrka Historie hornictví a hutnictví, Pč. Hh1189. Foto L. Blažková.

do prosklených skříní,²⁵ některé štuftenverky byly i pohyblivé.²⁶ Ač štuftenverky znázorňují většinou výjevy z práce v dole či na šachtě, figurky havířů na štuftenvercích na sobě nemají pracovní oděv, ale parádní hornické uniformy (viz obr. 1).²⁷

Štuftenverky byly dlouho považovány za fenomén typický vyloženě pro Příbramsko, ale jsou známy i z jiných oblastí ve střední Evropě. Na první pohled by se mohla určujícím znakem těchto regionů zdát skutečnost, že se zde těžily polymetalické rudy,²⁸ ovšem výše uvedená skutečnost neplatí tak zcela pro Těšínsko. Ve střeoevropském prostoru je tvorba štuftenverků nebo jiných podobných předmětů z kousků hornin doložena kromě Příbramska zejména na Slovensku kolem měst Banská Štiavnica, Banská Bystrica a Kremnica, v Krušnohoří (jak na české, tak německé straně), na již zmíněném Těšínsku – podobně jako v případě Krušnohoří na české i polské straně.²⁹ Na Těšínsku se ovšem jednalo zejména

25 Tamtéž.

26 SKALNÍKOVÁ, Olga: *Hornická lidová tvořivost*, c. d., s. 37–64; JEŽEK, Vladimír: *Historie dolů na stříbro a olovo*. In: *Město stříbra a slávy hornických tradic*. Příbram: MNV Příbram, 1966, s. 55–65.

27 HAVRLÍK, Svatopluk: *Lidové umění na Podbrdsku*, c. d., s. 121–123.

28 Tamtéž.

29 SVOBODA, Jan: *Horníci a výtvarná kultura*. *Těšínsko* 12, 1969, č. 4, s. 1–4.

o skládanky v láhvi,³⁰ ty byly ostatně oblíbené i na Slovensku. V Banské Štiavnici vznikla v polovině 19. století řezbářská škola, jejímž cílem bylo vyškolit horníky v řezbářství tak, aby si byli schopni tímto řemeslem v době úpadku těžby přivydělat. Někteří absolventi této instituce se specializovali právě na malé figurky horníků do štuftenverků.³¹ Těž tvorba štuftenverků v Krušných horách má úzký vztah ke zdejší řezbářské tradici a k již zmíněným vánočním pyramidám a horám, které podobně jako štuftenverky znázorňovaly výjevy z práce v dole či na šachtě.³² Z kousků hornin se tvořilo také okolo rakouského Eisenerzu, typické pro tyto výrobky je využití tzv. železného květu.³³ Kdy přesně horníci přestávají štuftenverky tvořit, není zcela jasné, pravděpodobně krátce po druhé světové válce,³⁴ přičemž v některých oblastech se mohla tato záliba udržet déle.³⁵

Další předměty vytvářené z kousků hornin

Kromě štuftenverků lze najít zmínky i o dalších předmětech vytvářených s využitím kousků hornin. Jedná se například o tzv. skalky, které vyráběli horníci jako hračky pro děti. Podobně jako v případě štuftenverků se jednalo o jeskyně či dutiny vytvořené z úlomků hornin slepených sádrou, bílá místa byla zakryta zelenou vlnou a do dutin byly umístěny figurky horníků a permoníků.³⁶ Na Karlovarsku si horníci z kusů minerálů stavěli skalky na zahradě.³⁷ Podobně jako o Vánocích býval na Příbramsku v každé hornické domácnosti betlém, o Velikonocích zdobil hornické obydlí Boží hrob sestavený z kousků hornin. Hrob nehlídali vojáci, jak jsme zvyklí z vyobrazení (například *Třeboňský oltář*), ale dva horníci ve slavnostních uniformách, často s kahany, které bývaly alespoň náznakovitě zažehnuté.³⁸ Pravděpodobně poslední příbramskou rodinou, která tento velikonoční zvyk dodržovala, byla rodina obuvníka Pohana.³⁹ Dále se z kousků hornin vyráběly stojánky na hodinky, kalamáře, těžítka a pantoflíčky na úschovu klíčů.⁴⁰ Dalšími

30 Tamtéž.

31 SKALNÍKOVÁ, Olga: Hornická lidová tvořivost, c. d., s. 37–64.

32 PLICKOVÁ, Ester: Motivy banické práce vo výtvarnom prejave baníkov, c. d., s. 3–22.

33 Železný květ je odrůdou minerálu aragonitu, chemicky se jedná o uhličitán vápenatý (CaCO₃) krystalizující v kosočtverečné soustavě. Železný květ je typickým doprovodným minerálem nalázaným v ložiscích železných rud.

34 HAVRLÍK, Svatopluk: Lidové umění na Podbrdsku, c. d., s. 121–123.

35 LICHNEROVÁ, Rút: Motivy banické práce ako svojbytné významotvorné prvky ľudového výtvarného umenia v oblasti Banskej Štiavnice, c. d., s. 133–141.

36 ČÁKA, Jan: *Poezie hlubin. Soubor deseti grafických listů*, c. d.

37 JISKRA, Jaroslav: *Velká kniha hornictví Karlovarského kraje*. Svatava: Jan Bodrov, 2010, s. 342.

38 VANĚK Václav: Lidová tvorba hornického Příbramska, c. d., s. 141–146.

39 Tamtéž.

40 POBUDA, Karel: *Kde jsme žili... Vzpomínky na dětská léta v rodném stříbrném městě*. Příbram: Tiskový spolek spravedlnost, 1939, s. 41; VANĚK Václav: Lidová tvorba hornického Příbramska, c. d., s. 141–146; LICHNEROVÁ, Rút: Motivy banické práce ako svojbytné významotvorné prvky ľudového výtvarného umenia v oblasti Banskej Štiavnice, c. d., s. 133–141.

předměty, kde mohli horníci využít kousky hornin, byly podstavce pro sochy oblíbených hornických patronů – takové dílo bylo například k vidění na výstavě *Lidové umění horníků* pořádné v roce 1949 v pražském Topičově salónu – v tomto případě se jednalo o sochu svaté Barbory.⁴¹ Podobně v kapličky sv. Václava v Příbrami II je umístěna dřevěná Pieta též na podstavci vytvořeném z kousků hornin (viz obr. 2).

Obliba soch určitých svatých – zejména patronů horníků sv. Barbory a sv. Prokopa, ale i sv. Vojtěcha či sv. Ivana a též motivu Božího hrobu – úzce souvisí s charakterem práce horníků. Dlouhé hodiny strávené namáhavou prací v podzemí a s tím související strach o život měl u horníků za následek rozvoj pověrčivosti a s tím související oblibu nejrůznějších

ochranných předmětů. Motiv Božího hrobu byl zvláště oblíbený, neboť pro mnohé horníky byl každý návrat ze šichty jako „zmrtvýchvstání“.⁴² Ze Slovenska, Slezska či moravského Slovácka jsou zase popsány domácí oltářky s Božím hrobem a Golgotou vytvořenou minerálů.⁴³ Předměty podobného charakteru lze nalézt i ve sbírkách Hornického muzea Příbram. Jedná se například o krucifix na podstavci (viz obr. 3) či skalku z křemenných drúz doplněnou drobným kovovým odlitkem P. Marie Svatohorské a fotografiemi. Základ krucifixu je vytvořen z alpakového plechu a do něj jsou přilepeny, pravděpodobně sádrou nebo směsí plavené křídly a klišové vody, vzorky hornin. Muzeum uchovává ve svých sbírkách také zajímavý štuftenverk s fotografií a hornickou písní, ozdobený umělým ovocem a květinami (viz obr. 4). Podobně i ve sbírkách Římskokatolické farnosti

Obr. 2. Pieta umístěná v kapličky sv. Václava ve Fibichově ulici v Příbrami II. Foto E. Gregorová.

41 *Lidové umění horníků. Katalog výstavy v Topičově salónu*. Praha: Topičův salon, 1949.

42 Tamtéž; DAŇKOVSKÁ, Drahomíra: Horničtí patroni na Podbrdsku. In: Tarcalová Ludmila (ed.): *Světki v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, 1995, s. 264.

43 LICHNEROVÁ, Rút: Motívy banickej práce ako svojbytné významotvorné prvky ľudového výtvarného umenia v oblasti Banskej Štiavnice, c. d., s. 133–141; KONĐROVÁ, Marta: Lidové oltářky v láhvi – Golgoty, ve sbírkách Slováckého muzea v Uherském Hradišti. *Slovácko* 52, 2011, č. 1, s. 39–47.

Obr. 3. *Krucifix na podstavci, alpakový plech a vzorky hornin.* Hornické muzeum Příbram, podsběrka Historie hornictví a hutnictví, Pč. Hh1809. Foto E. Gregorová.

Svatá Hora se setkáme s předměty tohoto rázu. Jedná například o drobnou jeskyňku vyrobenou z kratoynu polepenou drceným galenitem a kousky hornin, uvnitř dutiny je nalepený motiv P. Marie Svatohorské, pravděpodobně vystřižený ze svatého obrázku. (viz obr. 5). Celek je

Obr. 4. *Štuftenverk s fotografií a hornickou písní Již opět z věže zaznívá.* Hornické muzeum Příbram, podsběrka Historie hornictví a hutnictví, bez inv. č. Foto E. Gregorová.

Obr. 5. *Drobná jeskyňka s obrázkem P. Marie Svatohorské.* Sběrka Římskokatolické farnosti u kostela Nanebevzetí P. Marie v Příbrami. Foto E. Gregorová.

velmi drobný, dosahuje výšky sotva 15 cm. Ve sbírkách této instituce se též nachází drobný kovový odlitek P. Marie Svatohorské umístěný na miniaturní skalce spleené z několika kousků hornin. Celek je umístěný na dřevěném podstavci a zakrytý šturcem. Jedná se též o velmi drobný předmět, dosahuje výšky necelých 15 cm.

Motivace k tvorbě štuftenverků

Mnoho autorů, kteří se zabývali hornickou lidovou tvořivostí, uvádí, že je horníci tvořili zejména pro výdělek;⁴⁴ někteří rozlišují hornickou tvořivost podle toho, jestli byla motivovaná snahou o finanční přilepšení či nikoli.⁴⁵ Tvorbu štuftenverků můžeme zařadit spíše do druhé kategorie; tyto předměty byly vyráběny převážně pro vlastní potěšení z touhy se výtvarně projevit a sloužily zejména jako dekorace hornických příbytků⁴⁶ Někteří horníci si ovšem byli schopni tvorbou štuftenverků přivydělat.⁴⁷ V českém prostředí se ale více než o prodeji hotových výrobků nalézají zmínky o ukazování modelů dolů za poplatek, přičemž příbramští horníci měli nejlepší příležitosti k tomu svá díla ukazovat a trochu si přivydělat během svatohorských poutí.⁴⁸

Obr. 6. Detail ze štuftenverku s kalamářem doplněného betlémovými figurkami a keramickou soškou P. Marie v jeskyňce. Hornické muzeum Příbram, podsbírkka Historie hornictví a hutnictví, Pč. Hh2378. Foto E Gregorová.

44 PALÁTOVÁ, Dagmar: K výstavě lidového umění horníků. *Národopisný věstník československý* XXXI, 1949–1950, č. 3–4, s. 337–338.

45 HRNÍČKO, Václav: Příbramský štuftenverk. *Umění a řemesla* 1982, č. 1, s. 50–51; SKALNÍKOVÁ, Olga. *Hornická lidová tvořivost*, c. d., s. 37–64.

46 PALÁTOVÁ, Dagmar: K výstavě lidového umění horníků, c. d., s. 337–338; KŘEPELKA, Bohumil: *Produkce lidových plastik na Příbramsku*, c. d., s. 143–153; SKALNÍKOVÁ, Olga. *Hornická lidová tvořivost*, c. d., s. 37–64; WOLFOVÁ, Eva: *Lidová výroba hraček na Příbramsku*, c. d., s. 187–202.

47 *Lidové umění horníků*, c. d.; JEŽEK, Vladimír: *Historie dolů na stříbro a olovo*, c. d., s. 55–65.

48 JEŽEK, Vladimír: *Historie dolů na stříbro a olovo*, c. d., s. 55–65; VANĚK Václav: *Lidová tvorba hornického Příbramska*, c. d., s. 141–146; NĚMEC, Jan: *Dějiny světla*. Brno: Host, 2013, s 13–18.

Na prodej se z rud vyráběly zejména kalamáře a stojánky na hodinky. Kalamáře bývaly doplněny vyřezávanými figurkami permoníků či jinými postavkami (viz obr. 6) a patřily prý k oblíbeným upomínkovým předmětům na hornický kraj.⁴⁹ Pěkný předmět tohoto charakteru se dal podle vzpomínek pamětníků prodat za dva zlaté.⁵⁰ Za tuto částku se dalo koupit přibližně 100 kg brambor.⁵¹ Dále je zmiňováno, že horníci vyráběli hračky pro děti v podobě výše popsanych skalek za drobný peníz i pro cizí děti.

Štufenverky mohly představovat zajímavý a reprezentativní dárek pro příbuzné nebo pro významné osobnosti, podobně jako před tím handštejny. Například pamětnice⁵² popisuje, jak se bratranec spisovatele Zikmunda Wintera, Emanuel (tou dobou *lázeňský v závodních koupalištích*), vydal navštívit svého bratrance do Prahy a jako dárek mu nechal udělat *pěkný havířský štufenverk*. Dochovaly se také popisy slavnostních tzv. holdovacích průvodů jáchymovských a slavkovských horníků. Když v roce 1721 navštívila rakouská císařovna a česká královna Alžběta Kristýna se svým manželem Karlovy Vary, zdejší horníci jim věnovali štufenverky vyrobené ze všech hornin těžných v jáchymovském a slavkovském revíru. Dva dozorcí předtím nesli v holdovacím průvodu tyto štufenverky na hlavě.⁵³ Tvorbě štufenverků se nejčastěji věnovali horníci na penzi, tzv. provizianti, anebo horníci, kterým se stal nějaký úraz a už nemohli fátat.⁵⁴ Tvorbu štufenverků ze vzorků hornin můžeme považovat za záležitost spjatou výlučně s hornickou profesí; v případě skládanek v láhvi se této činnosti věnovali často kromě horníků též vězni či vojáci, tedy osoby, které podobně jako vysloužilí či zmrzačení horníci disponovali poměrně velkým množstvím volného času.⁵⁵

Na základě výše uvedených informací lze předpokládat, že jisté předměty z kousků hornin byly vyráběny ve větším měřítku na prodej – zejména kalamáře a stojánky na hodinky. Štufenverky, jak je chápeme dnes, tedy modely dolů, byly vyráběny spíše na zakázku, často jako dárek k nějakému významnému životnímu milníku a s největší pravděpodobností se dědily i z generace na generaci.

Štufenverky neměly pravděpodobně nikdy žádný výrazný vzor v tzv. vysokém umění. Lze spekulovat o tom, jestli vůbec a pokud ano, tak nakolik byly inspirované renesančními handštejny. Ze současných uměleckých směrů se štufenverky nejvíce blíží některým formám naivního umění případně výstupům

49 NĚMEC, Jan: *Dějiny světla*, c. d.; POBUDA, Karel: *Kde jsme žili... Vzpomínky na dětská léta v rodném stříbrném městě*, c. d., s. 41.

50 Tamtéž.

51 SEJBAL, Jiří: *Základy peněžního vývoje*. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 314.

52 NOVÁKOVÁ-NOŽIČKOVÁ, Blanka: Vzpomínka na Zikmunda Wintera, c. d., s. 212–218.

53 SKALNÍKOVÁ, Olga: *Pět století hornického kroje*. Příbram: komitét symposia Hornická Příbram ve vědě a technice, 1986, s. 4.

54 WOLFOVÁ, Eva: Lidová výroba hraček na Příbramsku, c. d., s. 187–202.

55 KONDROVÁ, Marta: Lidové oltářky v láhvi – Golgoty, ve sbírkách Slovákého muzea v Uherském Hradišti, c. d., s. 39.

uměleckému hnutí art brut⁵⁶ či tzv. insistentního umění, které zahrnuje oba zmíněné směry. Co se týče použitých materiálů, lze sledovat určité podobnosti s italským hnutím arte povera (chudé umění),⁵⁷ i když motivace umělců tvořících v tomto duchu byla zjevně zcela jiného charakteru, než je motivace naivních umělců a též tvůrců štuftenverků. Zdaleka ne každému mohou tyto plastiky připadat esteticky hodnotné. Názory na estetickou hodnotu těchto děl se nepřekvapivě liší i mezi odborníky. Dobrou představu o tom, jak rozporuplné pocity mohou tato díla vyvolávat, ilustrují následující dva názory. Podle Hrníčka hornické kutilství nikdy nepokleslo na úroveň kýče a takto vzniklé výtvořiny si udržely „vysoký výtvarný standard, a to zejména díky sepětí tvůrců s materiálem.“⁵⁸ Naopak někteří zaměstnanci Killhope Museum⁵⁹ se o zdejší kolekci štuftenverků vyjádřili jako o „největší ohybnosti, která kdy překročila práh jejich muzea.“⁶⁰

Materiály použité na výrobu štuftenverků

Materiálem pro výrobu štuftenverků byly v prvé řadě kousky hornin. Pro štuftenverky příbramské provenience je typické použití drceného galenitu, který se používal zejména na stylizované stěny důlních chodeb. Drcený galenit našel využití také u rozsáhlejších štuftenverků, které nebyly tvořeny celé z minerálů. Základ těchto štuftenverků byl nejčastěji tvořen borovou kůrou nebo zmačkaným papírem namočeným v klišu a tato kostra byla posypána drceným galenitem.⁶¹ Co je též nezaměnitelným znakem příbramských štuftenverků, je použití tzv. minerálů jaloviny, tedy kalcitu, křemene, sideritu a barytu.⁶² Dále se na dílech příbramského původu setkáváme se sulfidickými rudami železa zejména s pyritem, který vytváří zlatavé lesklé krystaly. Na štuftenvercích ze sbírek Hornického muzea Příbram byly též identifikovány další minerály typické pro příbramské ložisko, například boulangerit vytvářející atraktivní jehlicovité krystaly.⁶³ Pro štuftenverky britské provenience je zase typické použití fluoritu.⁶⁴

Dalším materiálem bylo dřevo – z něho jsou ve většině případů vyřezány figurky horníků a permoníků a vyrobeny modely šachet a dolů. Figurky jsou

56 Art brut neboli outsider out, v češtině označováno jako syrové umění je termín používaný pro umění vytvářené lidmi stojícími na okraji společnosti nejčastěji s nějakou duševní poruchou, ale často jsou do něj řazeny i jiné těžko uchopitelné či obtížně zařaditelné umělecké projevy.

57 Toto umělecké hnutí vzniklo v Itálii v 50. a 60. letech 20. století a typické je pro něj využití jednoduchých materiálů jako dřevo, sláma, sádra apod.

58 HRNÍČKO, Václav: Příbramský štuftenverk, c. d., s. 50–51.

59 Killhope Museum je situováno v areálu dolu Park Level Mine a v současnosti spravuje největší kolekci štuftenverků na území Spojeného království Velké Británie a Severního Irsku.

60 KENNEDY, Maev: Museum wins lottery grant for spar box collection. *The Guardian*, 2003. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/uk/2003/may/05/education.arts> (cit 12. 5. 2023).

61 ČÁKA, Jan: *Poezie hlubin. Soubor deseti grafických listů*, c. d.

62 ŠKÁCHA, Pavel: Minerály příbramských štuftenverků, c. d., s. 18–21.

63 Tamtéž, s. 18–21.

64 DAVIDSON, Peter: What's in the box? The story of the spar box. *Things Magazine*, c. d.

v naprosté většině případů polychromované. Někteří výrobci štuftenverků byli schopni si vyřezat figurky sami – zejména ti, kteří sestavovali pohyblivé štuftenverky.⁶⁵ Jinak se běžně vyřezáváním figurek do štuftenverků zabývali řezbáři, kteří zhotovovali betlémové figurky. O problematice řezbářů figurek a též minerálů použitých na výrobu štuftenverků podrobně pojednávají mnozí autoři.⁶⁶ Dále bylo třeba užít nějakého pojiva, které umožní sestavení a stabilitu komplikovaných konstrukcí. Kousky hornin byly nejčastěji slepovány pomocí klišové kaše, do které byla přidávána plavená křída a sádra.⁶⁷ Mohla to být však i sádra s přísadkou klišové vody. Pouhým okem jsou dnes tato pojiva na dochovaných štuftenvercích obtížně analyzovatelná. Dalším používaným materiálem byla hrnčířská hlína. Zmínky o použití tohoto materiálu můžeme najít například v románu *Dějiny světla*⁶⁸ vztahujícímu se k dětství fotografa Františka Drtikola, kde je jedna pasáž věnována i popisu výroby štuftenverku. Základ štuftenverku byl vyroben z hlíny a do ní byly vmáčknuté kusy hornin – je zde uvedeno, že se jednalo hlavně o křemen, slídu, ale i stříbro. Z hlíny byly v tomto románu vyráběny též figurky horníků, které byly vypalovány v běžné peci, doslova se v knize uvádí, že se z pece vyndal chleba a poté se do ní daly vypálit vymodelované figurky. Podle této knihy nebyla domácí technika výpalu hliněných předmětů příliš úspěšná, protože použitelná byla asi třetina vypálených figurek, ostatní byly popraskané.⁶⁹ To, že někteří tvůrci štuftenverků používali hrnčířskou hlínu, bylo ověřeno i díky restaurátorskému zásahu na jednom ze štuftenverků ze sbírek Hornického muzea Příbram. Jednalo se o silně poškozený patrový štuftenverk z podsbírký *Historie hornictví a hutnictví*. Předmět byl z části zřícený, takže byl odhalen i jeho vnitřek, který normálně bývá zakrytý kousky hornin. Při práci na tomto štuftenverku bylo zjištěno, že kostru objektu tvořila směs hlíny, pilin a nařezané slámy. Z ní byl vytvarován základní tvar a na něj byly pomocí sádry přilepeny vzorky hornin. Druhým pojivem identifikovaným na restaurovaném štuftenverku je s velkou pravděpodobností blíže nespecifikovaný druh klišu. Klišem byly lepeny menší kousky hornin, dřevěné prvky a též mech, jehož zbytky byly

65 HAVRLÍK, Svatopluk: Lidové umění na Příbramsku. In: *Město stříbra a slávy starých hornických tradic*. Příbram: MNV Příbram, 1966. s. 109.

66 VANĚK Václav: Lidová tvorba hornického Příbramska, c. d., s. 141–146; HAVRLÍK, Svatopluk: Lidové umění na Příbramsku, c. d.; SKALNÍKOVÁ, Olga. Hornická lidová tvořivost, c. d., s. 37–64; WOLFOVÁ, Eva: Lidová výroba hraček na Příbramsku, c. d., s. 187–202; KŘEPELKA, Bohumil: Produkce lidových plastik na Příbramsku, s. 143–153; HRNÍČKO, Václav: Příbramský štuftenverk, c. d., s. 50–51; ŠKÁCHA, Pavel: Minerály příbramských štuftenverků, c. d., s. 18–21.

67 VANĚK Václav: Lidová tvorba hornického Příbramska, c. d., s. 141–146.

68 NĚMEC Jan: *Dějiny světla*, c. d.

69 Teplota výpalu keramiky se pohybuje kolem 750 až 900 °C, v peci na chléb je teplota kolem 250 až 300 °C, což je pro výpal keramiky nedostatečné. Za těchto teplot dojde pouze k uvolnění fyzikálně vázané vody, a ne už k dehydroxylaci kaolinu a dalším modifikačním přeměnám, které nastávají při výpalu keramiky. Při uvolňování fyzikálně vázané vody též vzniká velké množství páry, které může mít za následek prasknutí vypalovaného výrobku.

na štuftenverku také nalezeny. Byly provedeny pouze orientační zkoušky – odebrané zbytky pojiva bobtnaly ve studené vodě a zcela se rozpustily při zahřívání ve vodní lázni, na to, že se jedná o druh křehké, ukazoval také typický zápach. Kromě těchto materiálů můžeme dnes na dochovaných štuftenvercích najít celou řadu dalších materiálů – šupiny ze šišek, prvky potažené kovovou fólií, umělé či sušené květiny, kovové odlitky, kůru stromů – často se používala na odlehčení konstrukcí, kdy posypaná galenitovou drtí vytvářela iluzi, že do štuftenverku byl zasazen celý kus horniny, dále nacházíme vatu, některé štuftenverky bývají doplněny fotografiemi, do některých byly zasazeny nádoby na inkoust apod.

Štuftenverky ve Velké Británii

Na Britských ostrovech je tato specifická tvorba lidové tvořivosti nejlépe zdokumentovaná ve dvou lokalitách, a to v oblasti Severních Pennin s centry kolem městeček Alston a Weardale, a kolem města Laxey na ostrově Man. Exempláře štuftenverků jsou známy i z Cornwallu, ale předpokládá se, že se zde tyto předměty nevytvářely v takové míře jako ve dvou výše zmíněných lokalitách.⁷⁰ Ve všech třech případech se ovšem jedná o lokality, kde se těžily polymetalické rudy, v Severních Penninách to byly zejména rudy olova, v Laxey rudy zinku a v Cornwallu převážně rudy mědi a cínu. I v britských pramenech a literatuře se opakovaně setkáváme s tvrzením, že tvorba štuftenverků patřila k volnočasovým zábavám horníků a hotové výrobky sloužily ke zkrášlení jejich příbytků.⁷¹ Zpočátku tomu tak pravděpodobně bylo jak v Laxey, tak v Severních Penninách. Záhy pravděpodobně s rozvojem sběratelství všeho druhu začínají být štuftenverky vyráběny i na prodej. Ve viktoriánské éře bylo ve Velké Británii oblíbené sbírání nejrůznějších předmětů od přírodnin po známky, zbraně, pohlednice apod., někteří dokonce sbírali i z dnešního pohledu kuriózní předměty jako lidské kosti. K rozšíření tohoto koníčku přispěli i vědci jako například Charles Darwin. Způsoby, jakým někteří sběratelé předměty do svých sbírek získávali, jsou ovšem z dnešního pohledu ilegální nebo přinejmenším morálně sporné – například existují doklady o tom, že nejméně jeden ze sběratelů působících v Austrálii vykopával pohřbená těla Aboriginců a takto získané kosti zasílal do Velké Británie k dalšímu zkoumání.⁷²

Tvorba štuftenverků na prodej je prokazatelně doložena právě v Laxey na ostrově Man. V dolech v Laxey se kromě zmíněného zinku těžilo též olovo a měď, v 19. století patřila tato oblast, co se těžby rud zinku týče, mezi nejproduktivnější

70 Cornish Mineral Spar Tower. Newquay Heritage Archive & Museum. Dostupné z: <https://www.cornwall-museumspartnership.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/Cornish-Mineral-Spar-Tower-Newquay-Heritage-Archive-Museum.pdf> (cit. 15. 5. 2024).

71 DAVIDSON, Peter: What's in the box?, c. d.

72 Collectors of the Nineteenth Century. *Sovereign Hill Educational Blog*. Dostupné z: <https://sovereign-hilledblog.com/2014/09/17/collectors-of-the-nineteenth-century/> (cit. 18. 2. 2025).

doly na britských ostrovech.⁷³ Zdejší horníci zpočátku vyráběli štuftenverky též ve svém volném čase, ale když si všimli, že mezi turisty, kteří navštěvují zdejší doly, je jedním z nejoblíbenějších suvenýrů křemen z místních dolů, začali z tohoto minerálu vytvářet více či méně propracované modely dolů. To, co bylo původně odpočinkovou tvořivou činností provozovanou ve volném čase, se tak pod vlivem vnějších okolností zjevně změnilo v ekonomicky motivovanou činnost.⁷⁴

Podobně i v oblasti Severních Pennin začínají vznikat díla určená na prodej. U mnohých z nich existuje silné podezření, že se na jejich tvorbě podíleli i profesionální umělci.⁷⁵ Zatímco v případě Laxey hrála roli jednak viktoriánská lačnost po různých kuriozitách, jednak průmyslová turistika, v případě Severních Pennin je situace komplikovanější. Jevy, které jsou ve spojitosti s jistou profesionalizací výroby štuftenverků zajímavé, jsou v podstatě tři – kromě fenoménu viktoriánského sběratelství to byl relativní „dostatek“ volného času zdejších horníků a téměř naprostá absence jakéhokoli jiného průmyslu, ve kterém by se zdejší obyvatelstvo mohlo uplatnit.⁷⁶ Zdejší horníci měli ve srovnání s těmi středoevropskými poměrně velké množství volného času, i když byl v podstatě vynucený.⁷⁷ Uvádí se, že nad bažinatou krajinou severní Anglie se mnohdy držela tak hustá mlha, že znemožňovala horníkům vůbec opustit své příbytky, natož ještě hledat vstup do dolů.⁷⁸ Dalším důvodem bylo, že zdejší horníci byli často vystaveni krátkodobé nezaměstnanosti.⁷⁹ První krizi zažívají zdejší doly ve 30. letech 18. století, jednak v souvislosti s vyčerpáním některých ložisek, jednak s poklesem cen olova.⁸⁰

Hotové štuftenverky a další díla ze vzorků hornin byly pravděpodobně k zakoupení ve specializovaných obchodech s minerály.⁸¹ V 19. století bylo v městečku Alston doloženo takových obchodů nejméně sedm a vzhledem k tomu, že pro britské štuftenverky je typické použití minerálů, které se v dané oblasti nevyškytovaly, tvůrci štuftenverků si pravděpodobně v těchto specializovaných

73 Laxey Miners. Manx National Trust. Dostupné z: <https://manxnationalheritage.im/exploring-primary-evidence/manx-miners/> (cit. 16. 5. 2024).

74 Cabinet of Curiosities. Manx Museum. Dostupné z: <https://manxnationalheritage.im/wp-content/uploads/2016/11/Manx-Museum-Cabinet-of-Curiosities.pdf> (cit. 16. 5. 2024).

75 DAVIDSON, Peter: What's in the box?, c. d.

76 HUNT, Christopher John: *The Economic And Social Conditions Of Lead Miners In The North Pennines In The 18th And 19th Centuries*. Magisterská práce. Durham: Durham University, 1968. s. 310-311.

77 DAVIDSON, Peter: What's in the box? The story of the spar box, c. d.

78 Tamtéž.

79 HUNT, Christopher John: *The Economic And Social Conditions Of Lead Miners In The North Pennines In The 18th And 19th Centuries*, c. d., s. 322.

80 KINCEY, Marc. – GERRARD, Chris. – Warburton, Jeff: Metals, mines and moorland: the changing lead mining landscapes of the North Pennines. *Post-Medieval Archaeology* 56, 2022, č. 1, s. 1-27. <https://doi.org/10.1080/00794236.2022.2058221>

81 DAVIDSON, Peter: What's in the box?, c. d.

obchodech kupovali zajímavé vzorky hornin, jež pak používali do svých děl.⁸² Někteří sběratelé neváhali vycestovat pro vhodné vzorky i do zahraničí.⁸³ Pro štuftenverky britské provenience je též typické použití lastur, korálů apod.⁸⁴ Mnohdy měly horniny zakomponované do štuftenverků větší cenu než samotné plastiky, což může být jedno z vysvětlení, proč se do dnešních dnů nezachovalo mnoho štuftenverků – byly prostě jednoduše rozebrány na jednotlivé horniny a ty byly prodávány na burzách nebo ve specializovaných obchodech s minerály.⁸⁵ Zvýšenou poptávku po zajímavých vzorcích hornin začali brzy registrovat i majitelé dolů a začali se více zajímat o horniny do té doby považované za bezcenné. Mnozí na jejich prodeji začali vydělávat. Existují též zprávy o předvádění štuftenverků na poutích a trzích za poplatek. To se týká například největšího exponátů v Killhope Museum, které spravuje největší kolekci štuftenverků na Britských ostrovech. Jedná se o tzv. Egglestone Spar Box, který má podobu velkého viktoriánského proskleného kabinetu, jeho součástí jsou i vycpaní ptáci. Vnuk tvůrce tohoto štuftenverku s ním ještě na počátku 20. století objížděl různé akce a ukazoval ho za poplatek 3 až 6 pencí.⁸⁶

Dále jsou na území Velké Británie doloženy soutěže o nejkrásnější štuftenverk. Ty se konaly v 80. a 90. letech 19. století v Saint John's Chapel poblíž městečka Weardale v severní Anglii. Záznamy o těchto soutěžích se zmiňují o dvou kategoriích, do kterých mohli tvůrci svá díla přihlásit, a to *spar boxes* tedy štuftenverky umístěné ve vitríně znázorňující většinou práci v dole nebo jiné výjevy z hornického života, ale též i pouliční výjevy a *columns and towers* tedy přeloženo do češtiny *sloupy a věže*.⁸⁷ Štuftenverky z druhé kategorie většinou zcela postrádaly lidské postavy, měly podobu věží, sloupů, pilířů či dokonce stromů vytvořených z drúz minerálů. Dalším dokladem rozmachu tvorby štuftenverků je model, který vytvořil na Velkou průmyslovou výstavu v roce 1851 horník Isaac Robinson.⁸⁸ Použil na něj přes 2.000 vzorků minerálů. Na téže výstavě mohli také návštěvníci zhlédnout kolekci minerálů z dolu Allendale v oblasti Alston Moor.⁸⁹

První štuftenverky začaly ve Velké Británii vznikat kolem roku 1830 a kolébkou tohoto lidového umění byla pravděpodobně zmíněná oblast Severních Pennin.

82 Tamtéž.

83 A French Alpine Mineral Spar Tower. Dostupné z: <https://www.finch-and-co.co.uk/artwork-detail/1812806/18676/a-french-alpine-mineral-spar-tower> (cit. 3. 1. 2025).

84 DAVIDSON, Peter: What's in the box?, c. d.

85 Tamtéž.

86 FISHER, Jesse: A Weardale Mineralogical Mystery. *Rocks & Minerals* 81, 2006, č. 3, s. 225–228.

87 DAVIDSON, Peter: What's in the box?, c. d.

88 *Official Catalogue of the Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations*. London: Spicer Brothers, 1851. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=OfMHAAAQAQAJ&hl=cs&pg=PA218#v=one-page&q&f=false> (cit. 14. 9. 2024).

89 DAVIDSON, Peter: What's in the box?, c. d.

Štufenverky se zde tvořily pravděpodobně do 20. až 30. let 20. století, místy až do doby krátce po druhé světové válce. Ještě v 70. letech 20. století žili lidé, kteří dokázali popsat některé postupy výroby štufenverků. Například jistý zedník na penzi z Notrhumberlandu popsal využití zrcátek, která se umísťovala do rohů prosklených skříněk za účelem vzniku odrazů od speciálně upravených ploch minerálů použitých na tvorbu štufenverků a též speciální techniku dělení velkých drúz minerálů na hranolovité kusy třením o tupý konec kladiva tak, aby bylo dosaženo co největšího lesku a třpytu takto připravených kousků hornin používaných pak k vlastní tvorbě. Tento zedník byl též schopen na základě svých vzpomínek vytvořit model štufenverku, který měl v nejménějších rozích skřínky umístěn jasně zelený kazivec. Jako lepidlo použil cement na lepení obkladů a výroba takového štufenverku mu prý zabrala „trochu víc než jeden večer.“⁹⁰ V Killhope Museum také v uplynulých letech organizovali workshopy, kde si zájemci mohli vytvořit vlastní štufenverk.⁹¹ V regionu se povedlo obnovit i tradici mineralogických výstav, štufenverky byly k vidění například v rámci akce *Weardale Show* pořádané v roce 2018 Weardale Agricultural Society v St. John's Chapel. Byl tu vystaven například štufenverk z 19. století v podobě koně s jezdcem či novodobý štufenverk od Chrise Clarka, který místo figurek horníků obsahuje figurku hinduistického božstva.⁹²

Zatímco ve střední Evropě má tvorba štufenverků úzký vztah k řezbářství, o Velké Británii se to s jistotou říct nedá. Inspirační zdroje zdejších lidových tvůrců byly také pravděpodobně jiné, než tomu bylo v našem prostoru. Horníci na Britských ostrovech často při práci naráželi na dutiny vyplněné křemenem, fluoritem a dalšími minerály. Do některých z těchto dutin se prý pohodlně vešli tři až čtyři muži.⁹³ První britské štufenverky skutečně mají podobu dutin či jeskyněk vyložených blyštivými minerály, figurky se začínají do štufenverků přidávat až později. V britských sbírkách jsou také méně zastoupeny modely dolů s převody. A v neposlední řadě je jako možný inspirační zdroj třeba zmínit též tzv. krystalové umělé jeskyně.⁹⁴ Umělé jeskyně se začínají objevovat už v době renesance jako součást šlechtických parků a zahrad (v našich zemích například stěna ve Valdštejnské zahradě v Praze) nebo mají podobu menších sakrálních staveb (u nás například kaple sv. Eliáše ve Vojanových sadech v Praze nebo kaple sv. Máří Magdaleny na Svaté Hoře). Interiéry těchto staveb většinou

---

90 Tamtéž.

91 LEATHERDALE, Duncan: Spar box workshops at Killhope museum. *The Northern Echo*, 2013. Dostupné z: <https://www.thenorthernecho.co.uk/news/10203561.spar-box-workshops-killhope-museum/> (cit. 15. 5. 2023).

92 Weardale show 14-15 July 2018. e-rocks. Dostupné z: <https://e-rocks.com/blogs/1/weardale-show-14-15-july-2018-0> (cit. 15. 5. 2025).

93 POSTLEHWAITE, John: *Mines and Mining in the Lake District. An Essay*. Leeds: Samuel Moxon, 1877, s. 65.

94 DAVIDSON, Peter: What's in the box?, c. d.

imitují věrně jeskyni, časté jsou vymodelované umělé krápníky. Vedle krystalových grott budovaných v 18. století ve Velké Británii vypadají ovšem jako chudé příbuzné, neboť ty britské mají stěny vyložené zajímavými krystaly. Nejznámější taková krystalová grotta se nachází v Painshill Park v hrabství Surrey.⁹⁵ Jestli byly tyto výtvoř v zahradách bohaté šlechty ve skutečnosti inspirovány právě minerálními kavitami, na které horníci naráželi, nebo byly krystalové grotty naopak zdrojem inspirace pro tvůrce štuřenverků, se však můžeme jen dohadovat.

Podle všeho se zdá, že na Britských ostrovech štuřenverky opustily příbytky havířů a zaplnily puly obchodníků s minerály či kuriozitami. Proč se zde tvorba štuřenverků vyvinula v ekonomicky motivovanou činnost, není zcela jasné. Můž to souviset s tím, že obyvatelstvo dotčených oblastí bylo na těžbě mnohem více ekonomicky závislé než ve středoevropském prostoru. Jiný průmysl tu v podstatě nebyl rozvinutý – těžební společnosti například London Lead Company se v dobách stagnace těžby snažila zajistit svým zaměstnancům alternativní zaměstnání spočívající zejména v budování dopravní infrastruktury,⁹⁶ ale doklady o tom, že by se obyvatelstvo, zejména ženy, ve velkém věnovalo nějaké formě domácí řemeslné výroby, jako to známe například z Příbramska nebo Krušnohoří, prakticky chybí. Tuto domněnku podporuje i skutečnost, že po úplném uzavření dolů jak Severní Penniny,⁹⁷ tak ostrov Man čelily masivní emigraci obyvatelstva.⁹⁸ Výjimku představuje výroba prošívaných dek, ty byly sice převážně určeny pro vlastní potřebu a zútulnění domácností, ale v oblasti Severních Pennin působilo několik předkreslovaček vzorů pro quiltování, z nichž nejznámější byla Elizabeth Sandersonová.⁹⁹ Sběr zajímavých vzorků minerálů a případně tvorba výrobků z nich tak pro mnohé představovaly jedinou možnost, jak si finančně přilepšit, zvláště v době, kdy po různých kuriozitách byla všeobecná poptávka.

Závěr

Ač byly štuřenverky dlouho považovány za typicky příbramský fenomén, ukazuje se, že tomu zdaleka tak není a že tvorba z kousků hornin byla rozšířena i v jiných lokalitách nejen ve střední Evropě. Všechny tyto oblasti mají společné to, že se zde těžily zejména polymetalické rudy. Zatímco ve středoevropském prostoru patřila tvorba předmětů z kousků hornin spíše k volnočasovým

95 The Crystal Grotto. Painshill. Dostupné z: <https://www.painshill.co.uk/attractions/the-crystal-grotto/> (cit. 13. 6. 2024).

96 KINCEY, Marc. – GERRARD, Chris. – WARBURTON, Jeff: Metals, mines and moorland: the changing lead mining landscapes of the North Pennines, c. d., s. 1–27.

97 Lead-mining families. Killhope Museum. Dostupné z: <https://killhope.org.uk/about-us/lead-mining-families/> (16. 5. 2024).

98 Laxey Miners. Manx National Trust, c. d.

99 Sanderson Star-Lilac. The Quilters' Guild of The British Isles. Dostupné z: <https://www.quiltersguild.org.uk/special-interest/bqsg/albums/sanderson-star-lilac> (cit. 11. 6. 2025).

zábavám horníků, na území Velké Británie se v některých lokalitách rozvinula v cílenou ekonomicky motivovanou činnost, která podnikavým jedincům byla schopná zajistit stálý drobný přívýdělek. Důvody, proč tomu tak bylo, nejsou zcela zřejmé. Co se zdá být společným rysem oblastí, ve kterých se na britských ostrovech tvořily štuftenverky, je kromě výše zmíněné skutečnosti související s těžbou rud jejich odlehlost a absence jiného průmyslu, který by mohl zaměstnat zdejší obyvatelstvo. Svou roli v cestě britských štuftenverků do výloh obchodníků s minerály a kuriozitami nejspíš sehrála také viktoriánská posedlost sběratelstvím všemožných zvláštností.

Nabízí se nám tu zajímavá paralela v případě města Laxey a Příbrami. Zatímco Svatá Hora nad Příbramí zažívala v 19. století své zlaté časy, co se poutního turismu týče – a s tím šly samozřejmě ruku v ruce nejrůznější příležitosti přívýdělku pro místní obyvatele, Laxey ve stejném období zažívá rozkvět toho, co bychom nejspíše dnes pojmenovali báňskou turistikou opět s podobnými možnostmi přívýdělku pro zdejší usedlíky. Možná i proto tehdejší sortiment suvenýrů nabízených v Laxey zahrnoval právě nejrůznější štuftenverky a jiné výrobky z kousků hornin, neboť ty nejlépe reprezentovaly místo, které turisté navštěvovali. Obyvatelé Příbrami a okolních osad, kteří se živilo nebo si přivydělávali prodejem zboží na Svaté Hoře měli oproti horníkům v Laxey mnohem více možností, jaký druh zboží vyrábět – vzhledem k okolnostem se zaměřovali spíše na poutní zboží a lze se domnívat, že štuftenverky a výrobky z kousků hornin byly spíše na okraji zájmu. Ti, kteří uměli vytvořit pohyblivý model dolu s převody ho spíše ukazovali za poplatek, než aby ho prodali. Na Příbramsku a obecně ve středoevropském prostoru na rozdíl od Britských ostrovů zůstaly štuftenverky spíše v příbytcích havířů jako dekorace, případně byly vyráběny na zakázku jako dárek pro příbuzné nebo významné osoby.

Závěrem zbývá snad jen zdůraznit, že štuftenverky, příbramské exempláře nevyjímaje, se řadí ke specifickým projevům lidové tvořivosti spjaté s hornickým prostředím a v tomto kontextu je třeba na tato díla nahlížet. Mezi dochovanými exempláři nalezneme jak výtvarně zdařilá díla, tak výtvořivé kýčovitě. Mnohé z nich jsou cennější spíše z mineralogického nebo dokumentačního hlediska než z toho výtvarného. Hodnocení umělecké kvality těchto děl ovšem není záměrem tohoto příspěvku. Pro budoucí bádání se též otevírají zajímavé možnosti studia a komparace sociálních, geografických, politických a ekonomických faktorů působících v jednotlivých oblastech, kde se štuftenverky a podobné předměty vyráběly. Tyto faktory totiž s velkou pravděpodobností měly rozhodující vliv na skutečnost, že na Britských ostrovech se tvorba štuftenverků proměnila z původní volnočasové aktivity v činnost motivovanou finančním přilepšením, zatímco ve středoevropském prostoru, zejména v oblasti Příbramska, zůstala spíše volnočasovou zábavou.

Literatura a tištěné zdroje

- BALÁŽOVÁ, Barbora: Handštajn pre Jozefa II. – na stôl zmenšená industriálna krajina stredoslovenských banských miest. *Zprávy památkové péče* 77, 2017, č. 1–2, s. 26–35.
- BANČÍK, Tomáš: Handstein – obnovenie baníckej tradícií. *Minerál* 27, 2019, č. 2, s. 178–179.
- ČÁKA, Jan: *Poezie hlubin. Soubor deseti grafických listů*. Příbram: Komitét symposia Hornická Příbram ve vědě a technice, 1974.
- ČÁKA, Jan: Střední Brdy, etnografie a krajina dnes. In: Němec, Jan. (ed.): *Příroda Brd a perspektivy její ochrany 1995*. Příbram: Okresní úřad, 1998, s. 18–21.
- CAMPBELL, Gordon: Handstein. *The Oxford Dictionary of the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press, 2003. Dostupné z: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198601753.001.0001/acref-9780198601753-e-1780> (cit. 15. 5. 2024).
- DAŇKOVSKÁ, Drahomíra: Horničtí patroni na Podbrdsku. In: Tarcalová Ludmila (ed.): *Světki v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, 1995, s. 261–266.
- FISHER, Jesse: A Weardale Mineralogical Mystery. *Rocks & Minerals* 81, 2006, č. 3, s. 225–228.
- GLOCKO, Filip: Handštajn – špecifická umelecká reflexia života baníkov. *Bystrický permon* 19, č. 1, s. 3–4.
- HAVRLÍK, Svatopluk: Lidové umění na Podbrdsku. *Český lid* 33, 1946, č. 8, s. 121–123.
- HAVRLÍK, Svatopluk: Lidové umění na Příbramsku. In: *Město stříbra a slávy starých hornických tradic*. Příbram: MNV Příbram, 1966. s. 109–113.
- HRNÍČKO, Václav: Příbramský štuftenverk. *Umění a řemesla*, 1982, č. 1, s. 50–51.
- HUNT, Christopher John: *The Economic And Social Conditions Of Lead Miners In The North Pennines In The 18th And 19th Centuries*. Magisterská práce. Durham: Durham University, 1968.
- JEŽEK, Vladimír: Historie dolů na stříbro a olovo. In: *Město stříbra a slávy hornických tradic*. Příbram: MNV Příbram, 1966, s. 55–65.
- JISKRA, Jaroslav: *Velká kniha hornictví Karlovarského kraje*. Svatava: Jan Bodrov, 2010.
- KINCEY, Marc – GERRARD, Chris – WARBURTON, Jeff: Metals, mines and moorland: the changing lead mining landscapes of the North Pennines. *Post-Medieval Archaeology* 56, 2022, č. 1, s. 1–27. doi.org/10.1080/00794236.2022.2058221
- KONDROVÁ, Marta: Lidové oltářiky v láhvi – Golgoty, ve sbírkách Slováckého muzea v Uherském Hradišti. *Slovácko* 52, 2011, č. 1, s. 39–47.
- KŘEPELKA, Bohumil: Produkce lidových plastik na Příbramsku. *Vlastivědný sborník Podbrdsko* 38–39, 1987, s. 143–153.

- Lidové umění horníků*. Katalog výstavy v Topičově salónu. Praha: Topičův salon, 1949.
- LICHNEROVÁ, Rút: Motívy baníckej práce ako svojbytné významotvorné prvky ľudového výtvarného umenia v oblasti Banskej Štiavnice. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 38-39, 1987, s. 133-141.
- NĚMEC, Jan: *Dějiny světla*. Brno: Host, 2013, s. 13-18.
- NOVÁKOVÁ-NOŽIČKOVÁ, Blanka: Vzpomínka na Zikmunda Wintera. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 3, 1969, s. 212-218.
- Official Catalogue of the Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations*. London: Spicer Brothers, 1851. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=OfMHAAAQAAJ&hl=cs&pg=PA218#v=onepage&q&f=false> (cit. 14. 9. 2024).
- PALÁTOVÁ, Dagmar: K výstavě lidového umění horníků. *Národopisný věstník československý* XXXI, 1949-1950, č. 3-4, s. 337-338.
- PALIVEC Viktor: Literární tradice Příbramě. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 1, 1966, s. 106-127.
- PLICKOVÁ, Ester: Motívy baníckej práce vo výtvarnom prejave baníkov. *Slovenský národopis* 21, 1973, č. 1, s. 3-22.
- POBUDA, Karel: *Kde jsme žili... Vzpomínky na dětská léta v rodném stříbrném městě*. Příbram: Tiskový spolek spravedlnost, 1939.
- POSTLEHWAITE, John: *Mines and Mining in the Lake District. An Essay*. Leeds: Samuel Moxon, 1877.
- SEJBAL, Jiří: *Základy peněžního vývoje*. Brno: Masarykova univerzita, 1997.
- SKALNÍKOVÁ, Olga: Hornická lidová tvořivost. *Vlastivědný sborník Podbrdská* 13, 1978, s. 37-64.
- SKALNÍKOVÁ, Olga: *Pět století hornického kroje*. Příbram: Komitét sympozia Hornická Příbram ve vědě a technice, 1986.
- SOLOMON, Guy Samuel: *The living standards of Tyneside coal miners, 1836-1862*. Magisterská diplomová práce. York: University of York, Economics, 2014.
- STAŇKOVÁ, Jitka: *Lidové umění v Čechách a na Moravě*. Praha: Panorama, 1978.
- SVOBODA, Jan: Horníci a výtvarná kultura. *Těšínsko* 12, 1969, č. 4, s. 1-4.
- ŠKÁCHA, Pavel: Minerály příbramských štuftenverků. *Zpravodaj příbramských betlemářů* 2013, č. 42, s. 18-21.
- VANĚK Václav: Lidová tvorba hornického Příbramska. *Český lid* 36, 1949, č. 7-8, s. 141-146.
- WOLFOVÁ, Eva: Lidová výroba hraček na Příbramsku. *Časopis Národního muzea v Praze* 146, 1979-1980, č. 3-4, s. 187-202.

Elektronické zdroje

- A French Alpine Mineral Spar Tower. Dostupné z: <https://www.finch-and-co.co.uk/artwork-detail/812806/18676/a-french-alpine-mineral-spar-tower> (cit. 3. 1. 2025).
- Cabinet of Curiosities. Manx Museum. Dostupné z: <https://manxnationalheritage.im/wp-content/uploads/2016/11/Manx-Museum-Cabinet-of-Curiosities.pdf> (cit. 16. 5. 2024).
- Collectors of the Nineteenth Century. *Sovereign Hill Educational Blog*. Dostupné z: <https://sovereignhilledblog.com/2014/09/17/collectors-of-the-nineteenth-century/> (cit. 18. 2. 2025).
- Cornish Mineral Spar Tower. *Newquay Heritage Archive & Museum*. Dostupné z: <https://www.cornwallmuseumspartnership.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/Cornish-Mineral-Spar-Tower-Newquay-Heritage-Archive-Museum.pdf> (cit. 15. 5. 2024).
- DAVIDSON, Peter: What's in the box? The story of the spar box. *Things Magazine*. Dostupné z: <http://www.thingsmagazine.net/text/t17/sparboxes.htm> (cit. 12. 4. 2024).
- Handstone. *Merriam-Webster*. Dostupné z: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/handstone> (cit. 15. 5. 2024).
- KENNEDY, Maev: Museum wins lottery grant for spar box collection. *The Guardian*, 2003. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/uk/2003/may/05/education.arts> (cit. 12. 5. 2023).
- KRÉN, Emil – Marx, Daniel: Handstone with Crucifixion and Resurrection Scenes. *Web Gallery of Art*. Dostupné z: https://www.wga.hu/html_m/u/ulrich/handston.html (cit. 21. 10. 2024).
- Laxey Miners. *Manx National Trust*. Dostupné z: <https://manxnationalheritage.im/exploring-primary-evidence/manx-miners/> (cit. 16. 5. 2024).
- Lead-mining families. *Killhope Museum*. Dostupné z: <https://killhope.org.uk/about-us/lead-mining-families/> (16. 5. 2024).
- LEATHERDALE, Duncan: Spar box workshops at Killhope museum. *The Northern Echo*, 2013. Dostupné z: <https://www.thenorthernecho.co.uk/news/10203561.spar-box-workshops-killhope-museum/> (cit. 15. 5. 2023).
- Rudný důl s figurkami horníků pod skleněným poklopem. *Sbírka oblastního muzeu v Mostě, podsbírka etnografická*. Dostupné online: https://www.cesonline.cz/ar1-ces/cs/detail-ces_us_cat-psb0001667-11-Etnograficka/?iset=2&qt=mg (cit. 12. 4. 2024).
- SANDERSON, Star-Lilac: *The Quilters' Guild of The British Isles*. Dostupné z: <https://www.quiltersguild.org.uk/special-interest/bqsg/albums/sanderson-star-lilac> (cit. 11. 6. 2025).
- The Crystal Grotto. *Painshill*. Dostupné z: <https://www.painshill.co.uk/attractions/the-crystal-grotto/> (cit. 13. 6. 2024).